

O'ZBEK ISMLARNING LEKSIKOLOGIK, LEKSIKOGRAFIK VA LINGVOKULTUROLOGIK MUAMOLARI

Kadirova X.B.

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
O'zga tillarda o'zbek tili ta'limi kafedrasida dotsenti

O'zbek ismlarini lingvistik tadqiq etish bugungi kunda dolzab masalalardan biri bo'lib qoldi. Aytish mumkinki, mazkur muammo jahon tilshunosligida ham keyingi paytlarda tadqiqot ob'ekti bo'lib¹, bu uning leksik, leksikografik, lingvokulturologik jihatdan o'rganish, muayyan tizimga solish, mezonlarini belgilash muhim masala ekanligidan dalolat beradi. O'zbek tilida ham turli shevalarda, muayyan hudud va jamiyatda turli niyatlar va maqsadlarda qo'yilgan ismlar fonetik, leksik, leksikografik, lingvokulturologik muammolarni yuzaga keltiradi-ki, bu o'zbek tilshunoslari uchun ham bir qator vazifalarni paydo qiladi. Zero, ismlar nafaqat millatning, madaniyatning, balki tilning mavqeini ko'rsatuvchi belgidir.

Keyingi yillarda gender falsafasi avj olganligi va bu o'zbek ismlarida o'z ta'sirini ko'rsatganligi sir emas. Ma'lumki, flektiv tillarda, jumladan arab yoki rus tillarida bu echim muayyan morfologik ko'rsatkich bilan hal qilinib, undosh tovush bilan tugagan shaxs otlari yoki ismlarga unli tovush qo'yish orqali jenskiy rod yasaladi. (*olim-olima; shoir-shoira; poet-poetessa; uchitel-uchitelnitsa...*) O'zbek tiliga xos bo'lmagan bu xususiyat asosan, shu tillar orqali kirib kelgan shaxs otlaridagina uchraydi. To'g'ri ismlar lug'atini yaratish muammosi kun tartibida turar ekan, buning leksik jihatlarini o'rganish va lug'atlardagi takrorlarning oldini olish maqsadga muvofiq. Zero, *Maftun-Maftuna, Mahbub-Mahbuba* kabi ismlar hech qachon erkak kishiga qo'yilmaydi. SHuning uchun, ismlarning o'zak qismini qolidirib va uning izohini berish orqali lug'atda takror kelishining oldini olish, ism qo'yuvchiga esa uni gender xosligini o'zgartirish yoki o'zgartirmaslik imkonini berish mumkin bo'ladi.

Muhib	(ar.) – do'st, yo'ldosh, suyukli, mehri, mehribon. Shakli: <i>Muhiba</i> – rahmdil, mehribon qiz.
-------	--

Biroq, ayrim hollarda ismlar lug'atida bu shakllarning gender xoslanmaganini ko'rish mumkin. Masalan,

Musin	(ar.) – yoshi ulug', keksa, pir-u badavlat.
Musina	(ar.) – keksalardek uzoq yashasin.

¹ Д.М.Голикова Системные связи личных имен христианской традиции через призму онантропомических дериватов. Дисс... канд.фил.наук, Екатеринбург, 2019 год: Белова О. В. Сакральные имена в славянских народно-христианских легендах (имянаречение, переименования и трансформация имени) / О. В. Белова // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология : материалы III Междунар. науч. конф. Екатеринбург, 7–11 сентября 2015 г. / отв. ред. Е. Л. Березович. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. — С. 30–32. ; Боровикова Н. В. Особенности референции имени собственного-антропонима во французском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Боровикова Наталья Владимировна. — СПб., 2012. — 24 с.

Bunday hollarda arab tili izohli lug'atlaridan foydalangan holda izohlarga aniqlik kiritish, kengaytirish talab etiladi.

Muin	(ar.) – ko'makchi, yordamchi; suyanch. Asli: <i>Muiniddin</i> .
Muina	(ar.) – ko'makchi, xizmatkor, xodima, suyanch, tayanch.

Gender xoslik o'zbek tilida, asosan, qizlarga *xon, bonu, niso, buvi, momo* kabi, o'g'il bolalarga esa *bek, jon, toy, boy* kabi ko'rsatkich shakllari bilan yasalishi xos. *Mo'min, Mo'mina, Mo'minniso, Mo'mintoy* kabi ismlar o'zbekchalashgan ismlar qatoridan o'rin oladi va bu qo'llanish, nazarimizda, to'g'ri hisoblanadi.

Ma'lumki, tushuncha qacda paydo bo'lsa, atama ham o'sha erda paydo bo'ladi va boshqa tilga shu atama o'zlashadi. Biroq fonetik hodilar yuz berishi o'zga til fonetik birliklar va elementlarining fizik-akkustik, anotomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik funksional aspektlariga bog'liq. Bu haqda ustoz X. Jamolxonov² o'z tadqiqotida batafsil o'rgangan. CHo'zilik, unli oralatish, dinamik urg'u kabi xususiyatlar o'zbek tiliga xos ekan, o'zlashgan so'zlar, albatta, jonli nutqda buzilishga uchraydi. Masalan, *kartOshka* emas, *kartishkA*; *mashIna* emas, *moshinA*.... XX asr adababiyoti kuzatganimizda bunday fonetik moslashuvni jadidchilarimizning yozib qoldirgan asarlarida ko'rishimiz mumkin. Masalan. *Evropa* emas *Ovrupo*, *rus* emas *o'rus*. SHunday ekan, ismlar borasida ham mana shu o'zbekcha talaffuz saqlanishi va imlo qoidalariga kiritilishi maqsadga muvofiq. Zero, G'ayrat ismi ruscha talaffuzda Gayrat shaklida, Hamlet ismi ruscha talaffuzda Gamlet tarzida istifoda etilishi, millatning til ruhiyatini, qadr-qimmatini, obro'-etiborini oshirganidek, Oyisha ismini Aisha tarzida ifoda etilishi o'zbek tilining mavqeini tushuradi. SHunday ekan, variatsiyalar tilning leksik qatlamini emas leksigrafik sathini kengaytirishga xizmat qiladi, xolos. Masalan, YA'qub va YOqub ismlari bir xil semantik qatorda bo'lib, uning o'zbekcha ifodasi qulay bo'lgan variantini olib tashlash maqsadga muvofiq.

Mirya'qub	(ar.-qad.yah.) – qar. <i>Mir</i> va <i>Ya'qub</i> .
Miryoqub	(ar.-qad.yah.) – qar. <i>Mir</i> (<i>Amir</i>) va <i>Yoqub</i> .
Mirzaya'qub	(f.-qad.yah.) – qar. <i>Mirza</i> va <i>Yoqub</i> .
Mirzayaqub	(f.-qad.yah.) – qar. <i>Mirza</i> va <i>Yoqub</i> .
Muhammadya'qub	(ar.-yah.) – qar. <i>Muhammad</i> va <i>Ya'qub</i> .
Muhammadyoqub	(ar.-qad.yah.) – qar. <i>Muhammad</i> va <i>Yoqub</i> .

Fonetik muammolar

nafaqat o'zlashma so'zlarda, balki nutqdagi nuqsonlar bilan ham bog'liq bo'lib, ismlarni ifodasidagi xilma xilliklarni yuzaga keltiradi va lug'atlarda o'z aksini topa boshlaydi. Natijada, bir xil ma'noli ismlar baydo bo'lib, *qarang* (qar.), *asli* ishoralarini qo'yilishiga sabab bo'ladi. Ayrim hollarda bu havolalar ikkinchi va uchinchi manzilga ketma-ket yo'llanganining guvohi bo'lamiz. Masalan, *Madi* – (ar.) qar. *Mahdi*; *Muztabar* – (ar.) asli: *Muhtabar*; *Muzir* – (ar.) zarur, lozim; kutilgan, orzu qilingan; ogohlantiruvchi, ehtiyot qiluvchi yoki qar. *Munzir*. Shakli: *Muzira*; *Mayram* – (o'z.) bayram (hayit) kuni tug'ilgan qiz yoki qar. *Maryam*.

² Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Фан”, 2009 й.

Maruam	(<i>qad.yah.</i>) – aynan: juda achchiq, zahar-zaqqum yoki Alloh qadrlagan, sevgan qiz yoxud nomusli, pokdomon qiz. Iso payg‘ambar onasining ismi.
--------	--

Bu jarayonni keng quloch yozmasligini oldini olish uchun bel bog‘lar ekanmiz, variatsiyalarni lug‘atdagi original ism izohida shakllari tarkibidi keltirish maqsadga muvofiq.

Muhib	(<i>ar.</i>) – do‘st, yo‘ldosh, suyuqli, mehri, mehribon. Shakli: <i>Muhiba</i> – rahmdil, mehribon qiz; <i>Muyiba</i> , <i>Muyibjon</i> .
-------	--

O‘zbek tilidagi ismlarning aksariyatida dunyoga kelgan go‘dakni turli xavflardan himoya qilish g‘oyasi, niyati mujassamlashgan ekan, bunday ismlarning yuzaga kelishida qadimiy totemistik, animistik tasavvurlar, ko‘hna diniy aqidalar, sig‘inishlarning boshqa xil ko‘rinishlari, udumlar, keyinchalik esa islom dini ta‘limoti bilan aloqador bo‘lgan diniy, falsafiy qarashlar, e‘tiqod va ishonchlar asosiy rol o‘ynagan ismlarning lug‘at tarkibidan katta sahifani egallashi tabiiy. Biroq ularning aksariyati bugunga kelib xato ekanligi ma‘lub bo‘lib qolmoqda. Izohlarda keltirilgan matnlar jiddiy tahrirga, arabshunos va islomshunos tadqiqiga muhtoj, ularining g‘oyaviy eskirganlari ham talaygina. Xususan, payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) ismi yolg‘iz qo‘llanilmay, aksariyat hollarda boshqa ismlar bilan qo‘sh tarzda qo‘llanilishi va, afsuski, Muhammad ismining qisqartirilishi XX asrlarda juda avj olgan edi. (*Mad*, *Mamad*).

Madqobil	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadqobil.
Madrahim	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadrahim.
Madraso	(<i>ar.</i>) – <i>qor.</i> Muhammadraso.
Madrasul	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadrasul.
Madrizo	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadrizo.
Madroziq	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadroziq.
Madumar	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadumar.
Madusmon	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadusmon.
Madvali	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadvali.
Madxol	(<i>ar.f.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadxol.
Madyor//Madiyor	(<i>ar.f.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadyor yoki Muhammadiyor.
Madyunus	(<i>ar.-qad.yah.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadyunus.
Madziyo	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadziyo.
Madzokir	(<i>ar.</i>) – <i>qar.</i> Muhammadzokir.

SHu ma‘noda Ernst Begmatovning lug‘atida katta sahifani egallagan ismlarni endilikda qo‘ymaslikning oldini olish uchun, ta‘qiqlash masalasini kun tartiba qo‘yish vaqti kelgandek, nazarimizda. Chunki, erkalatish, kichraytirish, ulug‘lash, nasl-nasabiga ishora qiluvchi qo‘shimcha morfologik kursatkichlarni ham ism qo‘yuvchining o‘z ixtiyorida bo‘lishi ko‘plap qulayliklarni yaratadi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, bu ismlar til vakillarining kommunikatsiya muhitini o‘zgarishiga, millatning dunyo nazaridagi munosabatiga o‘z ta‘sirini o‘tkazishdek muammolarni keltirib chiqaradi.

Mo‘mincha	(<i>ar.-o‘z.</i>) – <i>qar.</i> Mo‘min (Mo‘min+cha).
Mayramcha	(<i>o‘z.</i>) – bayram kuni tug‘ilgan jajji qiz.

Mohicha	(f.) – yangi tug‘ilgan, jajji oy yoki kenja qiz.
---------	--

Bu kabi ismlarning davstlabki ko‘rinishi qoldirib, qolgan shakllarini izohda berish orqali ixchamlikka, soddalikka erishish mumkin. Masalan:

Mahbub	(ar.) – do‘st, yo‘ldosh, suyukli o‘rtoq. Asli: Mahbubulla. Shakllari: <i>Mahbuba, Mahbubali, Mahbubbeka, Mahbubjahon, Mahbubjamol, Mahbubniso</i>
--------	--

SHuningdek, qo‘sh ismlarning ham sonini ixchamlashtirish orqali kishilarning ijodkorlik va origillak qobiliyatini susaytirish emas, aksincha, tafakkur yo‘nalishini oshirish imkonini yaratish mumkin. Masalan, *Muhammad* ismi bilan bog‘liq qo‘sh ismlarning (*mir, sho, xon, bek, zoda* kabi) nasl va nasabga ishora qiluvchi morfologik ko‘rsatkichlar yoki -*illo (-ullo)* (aslida, Alloh) morfemalari bilan takror qo‘llanilish holati kuzatiladi. Jumladan, mirlar, xonlar, beklar nasliga mansub kishilar *Rahmat, Rahim, Rajab, Rasul, Roziq* kabi ismiga *mir* ko‘rsatkichini qo‘shish orqali *Mirrahmat, Mirrahim, Mirrajab, Mirrasul, Mirroziq* ismlari leksik jihatdan R harfi bo‘limida o‘z o‘rga ega bo‘lgani holda, M harfi bo‘limida ham o‘z aksini topadi³. Xuddi shunday “SHo” ko‘rsatkichini olgan ismlar o‘zak qismda boshlanuvchi harflardan tashqari SH bo‘limida ham o‘rin egallaydi. Agar -*ali, -qul* qo‘shimchalari qo‘shilsa u yana takrorlanadi, erkalatish, kichraytirish (*Bahromcha, Mohicha, Muborcha, Mo‘mincha*), erkalash ulug‘lash uchun qo‘shilgan affikslar bo‘lsa, unda qayta takrorlanadi. Masalan,

Maqsad	(ar.) – istalgan, orzu qilingan yoki maqsad-murodli bola.
Maqsadali	(ar.) – orzu qilib tug‘ilgan bolani Ali o‘z panohida asrasin.
Maqsadgul	(ar.-f.) – orzu-armon qilib erishilgan guldek go‘zal qiz.
Maqsadjon	(ar.-o‘z.) – istagimiz, orzumiz bo‘lgan suyukli qiz.
Maqsadmurod	(ar.) – maqsad-murodli bola.
Maqsadoy	(ar.-o‘z.) – orzu, armon qilib erishilgan oydek suluv qiz.
Maqsadqul	(ar.-o‘z.) – qar. <i>Maqsad</i> (Maqsad+qul).
Maqsadxon	(ar.-o‘z.) – orzu. armon bilan erishilgan baland martabali qiz.

SHu ma‘noda, har xil tipdagi ismlar, avvalo, leksik ma‘no anglatuvchi va morfologik qo‘shimcha izoh, niyat yoki nasl nasabga ishora qiluvchi belgilar asosida tasniflanishi va lug‘atlardagi pozitsiyasini belgilash maqsadga muvofiq, deyish mumkin. Xususan, *Saidumarxon* ismi qaysi harf bo‘limida o‘rinlashshuvi uning asosiga qarab belgilanishi muhim. Zero, tarixiy shaxs Umarning payg‘ambarimiz yaqinlaridan bo‘lganligi va mazkur shaxsga ixlos etib, sevib, shu insondek bo‘lishi niyat qilib qo‘yilgan ismga saidlik nasli, martabasi qo‘shimcha ma‘no sifatida qaralishi va uni S harfi bo‘limidan olib tashlanishi, Umar ismiga izoh berilganda, shu ismning shakllari qatorida *Saidumar, Saidumarxon, Mirumar, Mirzaumar, SHoumar* kabi variantlarini sanab o‘tilishi joiz bo‘ladi.

Til madaniyati omma ongda birday shakllanmagani qanday tabiiy hol bo‘lsa, ism qo‘yilishdagi oqsashlar shunday silliq kechadi. O‘zbek xalqi tarixida ismlarga jiddiy e‘tibor berilganligini Abu Ali ibn Sinoning ismi orqali misol keltirish mumkin. Mohiyatan, dunyo tanigan bu so‘zlar jamlanmasida anglashilayotgan shaxsning ismi yo‘q. Alining otasi

³ Begmatov E.A. **O‘zbek ismlari ma‘nosi:** (Izohli lug‘at). — T.: «O‘zbskistoi millii ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2007 — 608 b.

Sinoning nabirasi qabilida istifoda etilishida yuksak madaniyat negizini ko'rish mumkin. Ajdodlarni ulug'lash, ismiga nisbatan hurmatsizlik qilishdan ehtiyot bo'lish, nasl-nasabiga urg'u berish kabi maqsadlar zaminimizda ham keng tarqalgan va XIX-XX asrlargacha ham iste'molda edi. Oilada otasi, onasi yoki bosh farzandlarning ismi bilan chaqirishda ma'no va yuksak madaniy axloq yotadi. Bugunga kelib nasl, urug' tushunchalar o'z leksik ma'nosini yo'qotib, shunchaki go'zal, quloqqa yoqimli eshutilishga erishish madaniyati keng tus olib, mantiqsiz, ma'nosiz ismlar dunyo yuzini ko'rmoqda. *Mirsaid, Mirxo'ja, Abdusaidxon* kabi ismlar faqatgina qo'shimcha ko'rsatkichlardan iboratligi, ehtimol, faqat tilshunoslar uchun ma'lum ekanligini inobatga olgan holda shuni aytish kerakki, uni jiddiy tadqiq etish va tartiblash dolzarb masalalardan biridir. CHunonchi, qo'shismilik urfi bugun madaniyat belgisi sifatida shunchalik faollashib ketdiki, u tilshunoslar ongida ham ko'nikma hosil qilib, lug'atlar tarkibidan ham o'rin egallay boshladi. E.Begmatov o'z kitobida⁴ hattoki *Mo'chchi* ismini ham keltirib, o'zbekchadan *nozik, nafosatli, zebo qiz*, deya ta'rif beradi. Hech qaerda qayd etilmagan bunday ma'no tilshunosning o'z talqini ekanligiga shubha yo'q. Nazarimizda, bu taqlidiy so'z bo'lib, vohada tez-tez qo'llanib turuvchi *muchchi* (potseluy)ning bir shaklidir. Bu ma'noni laqab turkumiga kiritish, ism sifatida qayd etmaslikni lingvomadaniy tadbir deb qabul qilish o'rinli.

Har bir millatning o'ziga xos jihatlari bo'lgani kabi ismlari ham ajralib turishi muhim ijtimoiy, siyosiy, madaniy masaladir. Zero, bu masala jahon tilshunosligida ancha jadal tus olib, arman, gruzin, nemis, rus, tatar, qoziq, yapon, xitoy, tojik yoki arab singari millatlarning kishisini uning ismi orqali tanish, ularning orfografik, grammatik, etimologik xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, ularni to'g'ri yozish va ifoda etishga intilish kamolotga etgan. SHunday ekan, o'zbek ismlari ham ana shunday jahon miqyosida o'z o'rniga ega bo'lishida kuch sarflarishimiz darkor.

⁴ Begmatov E.A. *O'zbek ismlari ma'nosi: (Izohli lug'at)*. — T.: «O'zbskistoi millii ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2007 — 608 b.